

Един „неочакван“ образ на П. Р. Славейков. Как да се справим с него?

Николай Аретов

Обикновено сме свикнали да си представяме „Дядо Славейков“ в лагера на „младите“, като бунтар срещу някакво лошо статукво. Това се отнася и до следосвобожденския период, когато поетът е изявена политическа фигура, заема важни постове и пр. И все пак продължава да се бунтува срещу несправедливостта и тиранията или срещу това, което според него е несправедливо и тиранично. Следващите поколения поети и литератори, а и читатели, са склонни да възприемат Пенчо-Славейковото „Баща ми в мен“ и да се чувстват обвързани по особен начин с автора на „Не пей ми се“, „Жестокостта ми се сломи“, „Изворът на белоногата“.

Всичко това е вярно, но то не изчерпва цялата истина. Всъщност П. Р. Славейков, който, държа да подчертая, и според мен е една от най-големите фигури в цялата българска литература, а и в обществения живот на XIX в., не винаги и не при всички обстоятелства е виждан по подобен начин, в отделни конфликти той дори заема позицията на обличената в някаква власт фигура, която съумява да се наложи над другите с най-различни средства. Такъв е случаят със свързаната с Волтер крайно интересна преводна творба „Орисницата“, която П. Р. Славейков спира по неясни мотиви и с неубедителни аргументи, когато започва да редактира в. „Шутош“¹. Като авторитетна фигура, която в известна степен ограничава другите, го вижда и В. Попович в непубликувания си текст „Извлечение от [писма] за отношението към новото и старото в обществения и политическия живот...“² Несъмнено примерите могат да бъдат продължени.

Тук ще се опитам да разгледам един важен елемент от жизнения път на Славейков, който, парадоксално, дава възможност поетът да бъде виждан от съвременниците и като нарушител на установения морал, т. е. като млад бунтар, и като човек от миналото, т. е. в някаква степен като авторитетна и

¹ Вж. Аретов, Н. Първият български превод на философска новела от Волтер. – Сравнително литературознание, 1986, № 7; вж. и Аретов, Н. Българското възраждане и Европа. С., 1995, с. 199 и сл.

² „Да бъдеш и големец, и стихотворец, е май нелепо, извини за откровеността.“ Попович, В. Съчинения. С.: Кралица Маб, С., 2000, с. 575. Вж. и Аретов, Н. Васил Попович. Живот и творчество. С.: Кралица Маб, 2000, с. 160.

дори ретроградна фигура. Ще го направя в два формално слабо свързани фрагмента, първият е посветен на голямата любов на поета – Катерина³, вторият – на един практически непознат текст на съвременник, в който присъства и любовта към Катерина, и неочакваният образ на „ретроградния“ Славейков, според гледната точка на по-младия му съвременник, в някаква степен – негов сътрудник и дори ученик – Светослав Миларов. Струва ми се, че осмислянето на напрежението между обектите на двата текста е много плодотворна изследователска задача, за която българската хуманитаристика трябва да събере нужния кураж. То води и до един кръг от принципни въпроси, с които литературната история непрекъснато се сблъсква – какво да се прави с „неудобните“ биографични факти и документи. Ще се опитам да ги формулирам в края на тези бележки.

1.

Един съвременник я нарича „твърде мистериозна и загадъчна жена“. Свързана с двама от най-видните българи на своето време – Г. Раковски и П. Р. Славейков, понесла различни подмятания и обиди, съсечена от турците по време на Освободителната война, Катерина остава ако не мистериозна, то поне загадъчна за нас, не се е запазила дори една нейна фотография. Преди четиридесетина години С. Баева⁴ събира всички запазени факти, следващите години не прибавят нищо по-съществено към известното за нея.

Образът на Катерина, изграден от С. Баева, е възприет от повечето изследвачи. Той спори с недобронамерени съвременници на поета и носи белезите на епохата, в която се е формирала и работи изследователката. Според него Катерина е верен другар на Петко Славейков, двамата споделят „разочарования и успехи“, обвързани са с „нерушимата връзка на идейното разбирателство“. В по-различна светлина я вижда К. Гълъбов.⁵ Възрастният професор германист е съхранил неспокойния си темперамент, с който е действал на литературното поле като млад критик и есеист. (Вл. Василев спори с него в една статия с красноречивото заглавие „Хулиганството в литературата ни“.) Без да предлага свое виждане Гълъбов дава израз на категоричното си несъгласие с възвишено романтичната представа за Катерина. Въпреки че книгата на Гълъбов излиза след труда на Баева, в нея са залегнали по-ранни идеи, Катерина е видяна през призмата на други миогледни и литературно-исторически пред-

³ Един първоначален кратък вариант на този фрагмент бе публикуван преди години. Вж. **Арегов, Н.** Катерина или частния живот на поета. – Пулс, № 50, 13. 12. 1988.

⁴ Вж. **Баева, С.** Една страница от живота на Петко Славейков. – Литературна мисъл, 1962, № 6. Вж. и **Баева, С.** Петко Славейков. Живот и творчество. 1827–1870. С., 1968. Любопитно е, че в монографията не е включена статията, която е посочена в бележките.

⁵ Вж. **Гълъбов, К.** Петко Р. Славейков. Живот, дейност, творчество. С., 1970.

стави (а защо не и лични драми на пишещия). Друг е въпросът, че днес поне част от хората са по-склонни да възприемат „по-старата“ гледна точка на Гълъбов, отколкото „по-новата“ на Баева.

Загадката остава. Каква е Катерина – „идеен другар“ на поета и активен общественик или демонична жена, която го използва, както намекват някои от съвременниците? Къде е ключът към този „скандалозний“ епизод от живота на поета? Не ни ли възпира нежеланието на Славейков да ни въведе в интимните си преживявания? В спор с недискретните си съвременници той ще напише: „...частният наш живот принадлежи нам, а обществената ни деятелност е притежание на народа и там той трябва да ни дири и последува.“⁶ Тези думи са повторени в неподписана дописка във в. „Право“. Л. Каравелов, който твърди, че авторът е В. Д. Стоянов, ѝ възразява остро, но се солидаризира с казаното от Славейков.⁷

Мисълта несъмнено е вярна, когато става дума за съвременник, но приемем ли да я следваме и по отношение на историята, ще трябва да се откажем от твърде много опорни точки при осмислянето на миналото. Едва ли някой печели от боязливия, по момински свенлив поглед към „частния живот“ на големите българи. Твърде малко знаем и твърде малко се интересуваме от интимните преживявания, дори когато става дума за един от първомайсторите на българската любовна лирика, какъвто несъмнено е П. Р. Славейков. Всъщност повече е известното само за Яворов, донякъде за Дебелянов, Пенчо Славейков и може би още шепа от класиците на българската литература. А останалите? При това Катерина не е просто вдъхновителка на Петко Славейков, тя е и една от малкото поне частично познати ни в това отношение жени от епохата на Възраждането. Нима знаем много повече за интимния свят на Елена Мутева и Станка Николица, на баба Неделя или баба Тонка (които явно не са били „баби“ цял живот), на първите учителки, революционерки, актриси. Нещичко знаем за Венета Ботева, по-малко – за Наталия Каравелова, само специалистите могат да припомнят дори имената на останалите. А Възраждането е преломна епоха и по отношение на женската еманципация, лична и обществена. Съгласяваме се по принцип с това азбучно твърдение, но не познаваме детайлите от картината, която го изгражда.

На хората от нашето време признаваме правото да грешат, да бъдат нееднозначни, да се измъчват от несъгласия със себе си, в това поне ни убеждава днешната литература и нейното възприемане. Върнем ли се обаче стотина години назад, критериите сякаш стават напълно различни. Но и в миналото, и в наши дни свързаните с морала аргументи се насочват и към литературата. Показателна е тезата на Т. Шишков, който възразявайки срещу критики на Славейков срещу комедията му „Не-ще може или Глезен Мирчо“, наред с другото прибягва до подобни аргументи:

⁶ Извънредна притурка на в. Македония, 16 юни 1972. Славейков, П. Р. Съчинения, С., Т. 7, 1981, с. 208.

⁷ Вж. Каравелов, Л. Съчинения. Т. 5, С. 1985, с. 160.

„Но ние пак не обръщаме ни най-малко внимание на неговите бележки и увещания към нас в тоя случай [...] 2) защото са неуместни, тъй като и мнението му, което изразява относително за брака. За него г-н Славейков добре струва нищо да не говори, защото самият му живот досега го препоръчва до колко той пази светостта на туй тайнство... Ако каже, че туй е клевета или нападение от наша страна, вестниците от онуй лято няма да лъжат, пък и цяла *Одун Капия* знае, както и сега *Топ-капия* и *Фенер* са готови да свидетелстват.

Без съмнение, той тука ще се извини, както и други път, с туй че то гледа на *частния негов живот*. Е добре, да кажем ние с него; но каква е тази нравственост *тартувска*, която ни току проповядва [...]⁸

И все пак, какво знаем за Катерина. Родена в Търново, според съвременниците тя е живяла при Раковски в залеза на дните му и му е помагала в домакинството. По наблюденията на Ив. Радев „митът“ за тайнствената им връзка „възниква като че ли от нищото и заглъхва в нищото“⁹. Още тук тя се оказва в центъра на някакъв конфликт, за който днес можем само да гадаем. Пред д-р Кр. Раковски П. Хитов разказва за първата си среща с Г. Раковски през 1866 г. „При Раковски ме заведе х. Димитър. Доведо ме до вратата и си отиде.“ Х. Димитър и Раковски били скарани за нещо, на въпроса ми не знае ли причината Панайот отговори: „Не зная.“ Струва ми се, че са се посрещнали нещо около слугинята Екатерина Саева.“¹⁰

Около годината преди смъртта на Раковски, през 1866 Катерина пристига от Влашко в Цариград, за да се опита да освободи от затвора мъжа си, „обвинен за съучастието в Тайния революционен комитет“¹¹. Петко Славейков дава работа на Катерина, която скоро заживява с него. В Цариград пристига и сестра ѝ, която се оженва за Панайот Типографов – словослагател от печатницата на Славейковия вестник „Македония“. Каквото и да се крие зад тези твърде лаконични сведения, ясно е, че Катерина не се побира в традиционния за тогавашната жена уседнал начин на живот, съсредоточен около семейното огнище, дори само географската линия на житието ѝ говори за дързост, решителност, дори известна доза авантюризм.

Петко Славейков вече приближава четиридесет години, което за средата на българския XIX в. означава, че отдавна са престанали да го наричат млад. Той е несъмнено най-популярният поет, авторитетът му на общественик и вестникар също е значителен. В Цариград се е установил

⁸ Шишков, Т. Единът край от развързката на комедията на г. П. Р. С. – Право, № 8, 4 май 1873. Цит по: Българска възрожденска критика. С., 1981, 533–534.

⁹ Радев, Ив. Любовните истории и авантюрите на българина. В. Търново: Слово, 2002, с. 201.

¹⁰ Сб. Раковски. възгледи, дейност и живот. Т. 2. Материали и документи. С., 1968, с. 499.

¹¹ Писмо на Салгънджиев до Ив. Славейков, цит. по Гълъбов, К. Петко Славейков..., с. 89.

преди две години, поканен от д-р А. Лонг да участва в редактирането на българския превод на Библията. Работата обаче вече привършва, а с това и краткият период на относителна финансова стабилност.

От тринадесет години Славейков е женен за тревненката Ирина, която не го е последвала по криволиците на житейските му пътеки. Отношенията им вече са се пообтегнаели. Още през 1860 г. в писмо до поп Койо Витанов той пише: „Аз дадох вече клетва – и клетвата ми е силна и страшна – да не се косне ръката ми до никоя от тоя дяволски пол, ако ще ми се представи и самото съвършенство.“¹² И по-късно, година преди срещата с Катерина, пак до поп Койо Витанов: „О, ако аз бях уверен в моето нещастие, аз не бих преживял ни една минута, но ако искам да живея, то е че не мога да вярвам сичко, що адский дух ми нашепнова, и са надея рано или късно да се открие истината и за съм готов да искам прошка за моето неволно и несправедливо подозрение.“¹³ Обвиненията са взаимни, в резултат, по думите на Рачо Славейков, „през две, през три години баща ми си дохождаше в Трявна“¹⁴. Без да подценявам Ирина (майка на един Пенчо Славейков), контрастът с Катерина е очевиден, а бих казал – и архетипен. Явно именно с различното, с това, което възмущава по-благопристойните съвременници, Катерина е привлякла Петко. А за тези, които познават ранната му лирика и особено младежките му писма, е несъмнено и друго – Петко Славейков е емоционална, дори влюбчива натура, така че преживяванията му могат да бъдат реконструирани с известна доза вероятност. Много по-трудно може да се направи това по отношение на Катерина, която си остава по женски непроницаема и загадъчна.

Спомените на съвременниците ни я представят някъде близо до поета. По правило те са съдържани или негативно настроени към Катерина, възможността за по-късни намеси в тях не може да се отхвърли. За едни тя е „аркадашка“ (Т. Икономов), каквото и да означава това, за други – „роднина на г. Рачева“ (Св. Миларов)¹⁵. През 1870 г. печатницата на „Македония“ публикува една книга – „Зла жена...“, на която е отбелязано „издава Екатерина Стойоглу“. От една бележка в дневника на „Македония“ научаваме, че Катерина Стойоглу е получила част от паричните вземания на Славейков.¹⁶ В спомените на П. Типографов тя е наречена „Катерина Стойова, търновчанка“¹⁷, П. Хитов споменава пък „Екатерина Саева“¹⁸, така че съмненията за случайно съвпадение на имена почти

¹² СБНУ, кн. XX, 1904.

¹³ Писмо от 25 януари 1865 г. Цит. по Славейков, П. Р. Съчинения. Т. 8, С., 1986, с. 170.

¹⁴ П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, З. Стоянов в спомените на съвременниците. С., 1976, с. 49.

¹⁵ Миларов, Св. Спомени от цариградските тъмници. С.: ГАЛ-ИКО, 1994, с. 7.

¹⁶ Литературен архив. Т. 1. П. Р. Славейков. С.: БАН, 1959, с. 110.

¹⁷ ОДА, В. Търново, ф. 65, а. е. 221. Цит. по Радев, И. Столица на оцелелите. с., 1984, с. 26. Вж. и Минев, Д. Из живота на П. Р. Славейков в Цариград и Одрин. – Литературна мисъл, 1964, № 2.

¹⁸ Вж. Сб. Раковски. възгледи, дейност и живот. Т. 2. Материали и документи. С., 1968, с. 499.

отпадат. Нещо повече, оттук тръгва твърдението, че Катерина „е помагала на Славейков не само като е уреждала дома му, но и в печатницата, където е извършвала освен техническа и редакторска работа“.

През Възраждането книгите по правило не са били редактирани, поне не в днешния смисъл. В края на „Зла жена“ обаче е поместена бележката: „Умолява се почитаемий преводчик да ни извини за малки някои поправки, които дерзнахме да направим в настоящия му труд.“ Неясен е характерът на тези „малки някои поправки“, неясни са причините, които са ги продиктували, не е ясен и извършителят. Доброто образование и качествата на преводача (бил той Димитър Душанов или съпругата му Рахил¹⁹) не предполагат редакторска намеса на Катерина. Малко вероятно е и тя да е разполагала със средства да финансира изданието. Но какво остава тогава – може би да допуснем своеобразен литературен жест на Славейков, който е пожелал да постави името на Катерина върху една книга с „женска“ проблематика – „Зла жена. Смешно представление в три действия. Женско сърце. Приказка“...

Иван Найденов, Марко Балабанов, Иванчо Хаджипенчович подхвърлят различни намеци в печата, на които Славейков отговаря. В негова защита от Влашко се разнася и Каравеловият глас. Нападките се увеличават през 1872 г., когато излиза и дръзката статия „Двете касти и власти“, довела до спирането на вестник „Македония“. Славейков на два пъти е арестуван, единия път с него е и Катерина. Л. Каравелов си задава следния риторичен въпрос: „А знаете ли каква е неговата най-голяма погрешка и защо е затворена Катерина? Славейков бил наместник на главният комитет, т. е на покойни Раковски, защото Катерина някога си живяла в Букурещ при него.“²⁰ Редакторът на „Свобода“ се бои, „да не стане някоя хата и да не произлезе същото, щото произлезе някога си с братя Миладиновци“.

Типографов си спомня: „След Пруско-френската война в 1871 г. П. Р. Славейков бе заподозрян от турската власт за съучастник в Букурещкия революционен комитет, печатницата му бе затворена и запечатана от турската власт и всички негови архиви и кореспонденция, и други книги бяха отнесени с чували в турската правителствена цензура, както и самият него (П. Р. Славейков), така и назе, 7-8 работника словослагатели от печатницата му, заедно с неговия син Рача и прислужницата му Катерина Стойова, търновчанка, ни отведоха в полицията (Паша-Капусу) и арестуваха, гдето престояхме около десетина дни и ни освободиха всички след няколко разпитвания и по нямане на улики за престъпление или за участие в комитетски работи в Букурещкия революционен комитет, пуснаха ни.“²¹

¹⁹ Вж. Аретов, Н. Димитър и Рахил Душанови. С.: Нар. просвета, 1988, с. 72 и сл.

²⁰ Каравелов, Л. Съчинения. Т. 5, С., 1985, с. 554.

²¹ Минев, Д. Из живота на П. Р. Славейков в Цариград и Одрин. – Литературна мисъл, 1964, № 2.

Конфликтът достига връхната си точка през 1873 г., когато, според писмо на Ив. Найденов до Св. Миларов, Екзархията принуждава Славейков да обещае „да напусне ония две жени, на които е хванал къща в Топхан и които живеят твърде разкошно на негов гръб...“, а след това го отстраняват и от училището. Морализаторските тиради срещу Славейков имат явна връзка с изострените борби около Екзархията по това време. Не бива да оставаме с впечатление, че поетът е черната овца сред цариградските българи. Не по-малко шумна реакция имат явно вулгарните похождения на Григорий, бъдещият Доростоло-червенски митрополит, когото Т. Жечев нарича „прочутия скандален Дон Жуан на българските чернокапци тогава“²².

Славейков не отстъпва. Заедно с Катерина и някои от учениците си той се премества в Одрин и продължава да учителства. По-точно – опитва се, тъй като е арестуван и върнат в Цариград. След това го откриваме в Стара Загора, където Катерина отново му помага в училището. През 1876 г. от Трявна пристига и Ирина с по-малките деца (Иван и Рачо вече са поели по своя път, след като са били при баща си в Цариград). Конфликтът избухва, той е загатнат в писмата на Славейков до сина му Иван: „ви ся косите, та убивате и мене, и себе си за поведението ми, което нарушава чопорните форми на външно приличие (което съставлява най-безнравствено ипокритство), а не обръщате внимание на това, което действително оскърбява и каля нравственото чувство. Според тебе излиза, че е честит онзи, който умее да крие безчестието и го приема...“²³ Въпреки някои неизбежни търкания синовете на Петко Славейков ценят изключително високо своя баща, десетилетия по-късно Пенчо ще създаде забележителното стихотворение „Баща ми в мен“.

Избухва и Освободителната война, Славейков посреща руските войски, вихърът на събитията го увлича, поетът отново е на гребена на вълната. Той е един от последните, които напускат Стара Загора при контранастъплението на турците. Семейството му е спасено благодарение на баджанака му Д. Търлев, за Катерина се сеща, когато е вече късно. Следващите дни Славейков напразно разпитва за нея, тя вече не е между живите. Според С. Баева героичният образ на Бойка войвода от едноименната поема „ни напомня Катерина“. Елегичните настроения на поета след загубата на любимата му се откриват и в други творби. Например:

Твоят спомен всичко заглушава,
той ме кара стихове да пиша,
сал за тебе днес сърце бие,
с теб живея, за теб само дишам...

(„На нова година“)²⁴

²² Жечев, Т. Българският великден или страстите български. С., 1976, с. 312.

²³ Писмо от 6 март 1876 г. Славейков, П. Р. Съчинения. Т. 8, с. 277.

²⁴ Цит. по Баева, С. Петко Славейков..., 1968, с. 191.

Въпрос на преценка, а и на очакване. И все пак пресилено би било да се твърди, че Катерина присъства ярко в поезията на П. Р. Славейков. Защо е така? Дали се е стеснявал да излее чувствата си върху белия лист, той – вече човек на години, с жена и израсли синове. Едва ли. Като журналист Славейков понякога е лавирал от тактически съображения, понякога е грешил, но никога не се е боял да поеме отговорността за делата си.

Възможно е, разбира се, да са се изгубили стихове на Славейков, посветени на Катерина, може дори да се допусне, че са унищожени. Образът на П. Р. Славейков в българската литературна история до голяма степен е предложен от неговите родственици. Но по-вероятно като че ли е друго – българската поезия като цяло, включително и Славейковата, все още не се е насочила към изричане на личните любовни преживявания, върховете на изповедната поезия са другаде – „Не пей ми се“, „Жестокостта ми се сломи“, неподражаемите творби на Хр. Ботев. Ботевото лирично послание „До моето първо либе“ е единичен случай, доколкото то въобще може да се възприема буквално, не случайно се спори за „прототипа“ на либето. Едва при Пенчо Славейков и особено при Яворов ще може да се търси в класическия ѝ вид връзката между лирика и реални любовни преживявания. Допускам, че при К. Христов се наблюдават някакви преходни форми. Най-доброто от любовните стихове на дядо Славейков, написани преди срещата с Катерина, има друг характер, връзката в реалните преживявания е по-опосредствана и по-далечна. Петко Славейков не пресъздава своята, вероятно голяма любов, той я изживява, изживява я дръзко, с гърди, разкрити за ударите на живота.

2.

В коментара към подготвеното от него издание на „Записки от цариградските тъмници“ от Св. Миларов Ил. Тодоров съобщава за един крайно интересен ръкопис, съхраняван в НБКМ. Става дума за непубликувано „Предисловие“ към българския превод на книгата, „писано от ръката на Св. Миларов (но не от негово име!). Тази малка литературна мистификация е останала недовършена, поради което днес не знаем чий подпис е трябвало да носи. Авторството на Св. Миларов обаче не подлежи на съмнение (не само защото почеркът е със сигурност негов, но и защото в ръкописа се съдържат множество зачертавания, добавки и поправки, каквито само авторът е могъл да внесе).“²⁵ Любителите на деконструкцията няма да пропуснат да забележат, че предисловието открито противоречи на текста на Записките и дори обяснява това проти-

²⁵ Миларов, Св. Записки от цариградските тъмници. Съставител, редакция и бележки Ил. Тодоров. Изд. ГАЛ-ИКО. С., 1994, с. 226.

воречие с два мотива. Първо, текстът отразява тогавашни разбирания на автора („моята младенческа и невинна наивност“) и второ, Записките са писани за чужда публика, която не трябва да бъде занимавана с нашенски кривици („за хърватската публика не съществува славейковски въпрос“). Както се вижда двете обяснения също не са идеално синхронизирани – или авторът спестява нещо на публиката, или просто пише това, което на времето е мислел.

И една интересна и фина дискурсивна игра. Особената форма на предисловието позволява субективната преценка на Миларов да бъде представена като разпространено в българското общество мнение; смутен представител на обществото се обръща към авторитетния автор (Миларов) за да го попита защо отстъпва от мнението, което се очаква да защитава. („Знаех, приятелю, – пише ми г. Миларов, – че мнозина от ония, с които съм познат, ще ма интерпелират, както го правите и Вие, върху тая част от моята книга.“)

Текстът наистина е много интересен, но Ил. Тодоров не го публикува изцяло, задоволява се с два пространни цитата, въпреки че напълно основателно посочва, че става дума за „една изчерпателна, всестранна характеристика на П. Р. Славейков – като се почне от физическия портрет и интимния му живот и се стигне до обществено-политическите му възгледи и особеностите на литературното му творчество.“ Само че тази „характеристика“ е меко казано подчертано критична и не се съгласува с образа на големия поет и общественик, който традицията е наложила и бдително съхранява.

Убеден съм, че публикуването и анализирането на подобни текстове би трябвало да не се възприема като посегателство спрямо големите личности от миналото или като проява на нездраво любопитство, което наднича в коша с мръсното бельо, нито дори като взимане на страна в спорове с вековна давност. Зад подобни текстове по принцип, а и в конкретния случай стои сложна психологическа, обществена, а и литературна мотивировка, която би могла да разкрие важни неща за епохата и нейните нрави и манталитети, за конкретните личности, да разшири представите ни за обществения и книжовния живот.

Нека се опитам да представя въпросния конфликт и неговия контекст. П. Р. Славейков (роден 1827) е по-възрастен от Св. Миларов (1850), който е връстник на най-големия му син Иван (род. 1853), така че сблъсъкът има и поколенчески аспект, той е от типа синове срещу бащи. По времето, когато помага на Славейков в редактирането на „Македония“, Миларов още няма 20 години. В предисловието се говори за времето от „измежду септември 1868 г. до декември 1869 г.“, а първото изречение на „Записки от цариградските затвори“ отнася текста към „вторий ден на Възкресение г. 1870“. Но разликата не е само възрастова. Единият е утвърден поет и общественик, чието дело е познато на всички по-образовани българи, другият е амбициозен младеж, който трескаво се опитва да докаже своя още само заявен потенциал. Всъщност той няма да успее се наложи като писател. От друга страна, Славейков, както е

известно, е самоук, докато Миларов вече е учил в реномираното френско католическо училище в Бебек, след това е завършил гимназия в Загреб (като стипендиант на епископ Йосип Щросмайер), и е започнал да следва право.

Въпросното „Предисловие“ е писано през 1878 г., т. е. няколко години преди публикуването на българския превод на „Записки от цариградските тъмници“ (1881). По това време П. Р. Славейков е част от руската администрация в България, а на следващата година (1879) става член на Учредителното събрание. Св. Миларов пък е живял в Одеса, Виена и Белград и Загреб, списвал е български вестници в чужбина и също е помагал на руските войски през войната. След това се отдава на журналистика, а покъсно – и на политика. За момента по-младият и по-образованият е набрал самочувствие и се опитва да събори авторитетния представител на миналото поколение и така да разчисти терен за себе си.

И така, какво е смущаващото в образа на Славейков, предложен от Миларов. Ще бъда максимално схематичен, за да не повтарям излишно приложението:

Славейков има слабост към алкохола. Любопитно е, че тук авторът на предисловието се е самоцензурирал – задраскал е фразата „пие ракия и вино ежедневно (постоянно) и множдко“.

Не са пощадени и шегите му, които преследват „цел користлюбива или честлюбива“.

Литературното дело на Славейков също е подложено на съмнение: календарите му са „безсолни“, а младежката му любовна лирика е определена като „[гнусливи] развратни и други от гръцки превождани стихотворения“. Тук неволно докосваме един изключително важен според мен проблем, който заслужава специално изследване. Това всъщност е „официалното“ мнение за младежката любовна лирика на Славейков, познато от изказвания на Н. Бончев и мнозина други, включително и от Пенчо Славейков. Самият поет в един момент е склонен да се солидаризира с подобно мнение. Примерът му ще бъде последван и от Ив. Вазов, повторението говори за наличие на тенденция, която, разбира се, е забелязана от литературната история, но не е докрай осветлена.

Ако се върнем към предисловието на Миларов ще забележим, че след това авторът всъщност прецизира строгата си оценка, поставя я в контекста на времето, опитва се да обясни реакциите на публиката. В критиките, наред със скептицизма, се долавят и очертанията на позитивния идеал, който има авторът на предисловието: „Чух само, че той тъкмял някаква поезия за защитата на Шипченския Балкан от нашето българско опълчение... Дай боже да видим нещо по-особено.“ Св. Миларов, авторът на драмата в стихове „Падането на Цариград“ явно е убеден, че темата до голяма степен определя стойността на една литературна творба.

Предисловието не подминава и журналистиката на Славейков. Тук е призната заслугата на Славейков и като публицист, и като деец в борбите за църковна независимост. Останалата част обаче е определена като неточни

преводи, като лишена от последователна позиция и като писана от други автори. Очевидно тук се проявява авторското самолюбие на Миларов. И все пак, можем ли да сме сигурни, че всички текстове, излизали неподписани във вестниците на Славейков и след това приемани за негови (включително и в съчиненията му), наистина са излезли изпод неговото перо.

И накрая, но не по значение – Катерина. „Колкото за домашния му, фамилиарен живот — за това няма нужда да говоря вам нито дума — всички познават тойзи грозен, тойзи исторически скандал, който няма да избегне от очите на бъдущите мислители, които ще изучават и оценяват съвременните душевни и нравствени сили на българския народ.“ „Бъдущите мислители“ засега не потвърждават прогнозите на Миларов. Могат да се намерят още няколко подобни фрази, но всъщност нищо за конкретните грехове на Славейков. Читателят е в правото си да запита кое е първичното — дали реалните грехове определят негативното отношение към Славейков или обратното — негативното отношение търси аргументи и ги открива в грехове, реални или мними.

Обективността предполага да се посочат и „неудобните“ места в биографията на Миларов. Той е обвинен за „турски шпионин“, въпреки че нещата не са докрай ясни. Л. Каравелов на няколко пъти го обявява за оръдие на Хр. Арнаудов, който го използва като провокатор, а след това го предава на полицията, но после го освобождава. Провокацията се състои в това, че Миларов предлагал пари на Каравелов да спре „Свобода“ и да започне в „Революционер“, финансиран от Хр. Арнаудов.²⁶ Други емигранти в Румъния (Д. Ценович, Ив. Кършовски)²⁷ разказват същия епизод в духа на Каравелов и може би под негово влияние, в „Записки по българските въстания“ З. Стоянов²⁸ директно повтаря казаното от Каравелов. За Ст. Заимов обаче Миларов като че ли не е предател, а един от дейците на революционното движение.²⁹ В последствие Ст. Заимов също приема версията за шпионството на Миларов, но в един по-мек вариант, в който младежът всъщност се оказва жертва на Хр. Арнаудов. Ст. Заимов твърди, че през 1884 г. в Шумен Св. Миларов му е разкрил своите прегрешения и дори цитира неговата изповед: „...Бях млад и неопитен... излъган бях от Арнаудова, комуто скъпо плащаха за моите грешки на младостта[...] Арнаудов ме въведе в ада; нека той ми носи греховете!“³⁰

²⁶ Вж. Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 11, Български писател, С., 1989, 256–269. Дописката съдържа малко по-различна версия за арестуването на Миларов и разкрива, че споменатия в „Спомени от цариградските тъмници“ предател „Албанов“ е всъщност Хр. Арнаудов.

²⁷ Вж. Арнаудов, М. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. 1834–1879. БАН, С., 1964, 331–332, 79–799. М. Арнаудов се позовава на писма и други непубликувани текстове и, въпреки че е склонен да повярва на обвиненията, заключава, че „аферата Миларов [...] все още не е достатъчно уяснена“ (с. 797).

²⁸ Вж. Стоянов, З. Съчинения. Т. 1, С.: Български писател, 1983, с. 73. Авторът не идентифицира Миларов и говори за „някой си Светослав Сапунов“.

²⁹ Вж. Заимов. Ст. Миналото. С.: БЗНС, 1983, с. 522 и 549.

³⁰ Вж. Заимов. Ст. Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов. С., 1985, 43–61.

Има и още едно петно в биографията на Миларов, наистина от по-късно време, но то също работи по посока на неговото игнориране като литератор и свидетел на своето време. След Освобождението политически противници на Миларов говорят за прякото му обвързване с руските интереси, а дните му завършват на бесилото в княжество България, след шумен процес за участие в убийството на министър Христо Белчев – един от преводачите на „Спомени от цариградските тъмници“. Политическият дневник на Миларов е главно доказателство, въз основа на което авторът му е осъден на смърт.³¹

Наред с всичко друго тези обвинения представляват чудесно алиби за игнориране на неговите „неудобни“ твърдения по модела на „Сега на турските шпиони и убийци ли да вярваме?!“

* * *

Ако се замислим, ще установим, че корпусът на неудобните и неподходящи факти, текстове и документи е учудващо голям, а и динамичен. Предосвобожденската книжнина предлага доста любопитни примери. Съществуват дори текстове, които са познати, но не достигат до съчиненията на най-големите.³² Такъв е например случаят с брошурата на Г. Раковски, чието заглавие цитирам не без удоволствие „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“ (Букурещ, 1861). Тя бе преиздадена едва през 90-те години на XX в. Сходна съдба има очеркът на З. Стоянов „Чардафон Велики“ (1887). Само в изданията, предназначени за най-специализирани читатели, попадат сведения за документираната идея на Софроний да присъедини българските земи към Русия. Какво всъщност знаем за конфликта между Каравелов и Ботев, за фактическата основателност на конкретните обвинения. Някак твърде лесно се съгласяваме, че написаното от един З. Стоянов за Ботев може да не е вярно. Въпреки несъмнените постижения на текстологията проблемите, свързани с намесата в текстове на възрожденци, осъществявана от съвременниците, са практически непознати. А какво остава за слуховете за хомосексуални прояви, които свенливо но последователно са загърбвани.

Разгледаният частен случай – един текст от значителен литератор и общественик от миналото, който представя в негативна светлина друг, много по-значителен литератор и общественик – представлява принци-

³¹ Вж. Делото по заговора за убиването на Негово царско височество Княза и министър-председателя Стамболова и убийството на министъра Белчева. Приложение – Дневникът на Св. Миларов. С., 1929. Вж. и Миларов, Св. Небесният преврат. Осъденият на смърт чрез обесване се завръща. Политически дневник, писма, статии, кроежи. Съст. П. Величков. С.: Факел, 2003.

³² Вж. Неделчев, М. Цензурираните класици. – В: Памет и дълг. При глаголемите на българската литература. Сборник по повод 60-годишнината на проф. Ив. Радев. В. Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2003, 432–451.

пен проблем, с който, както бе дума, литературната история непрекъснато се сблъсква. Наблюдават се няколко стратегии за справяне с него, ще се опитам да ги назова и да потърся какво стои зад тях, какво ги мотивира, какви са последиците им. Преди това обаче бих искал да посоча, че използваната дума „стратегии“ не е съвсем точна, тя е само най-добрата, за която се сещам. „Стратегия“ предполага съзнателно избрана и следвана линия на поведение, докато в случая става дума по-скоро за несъзнателен избор или за възел от съзнателни и несъзнателни мотивации.

С риск да заприличам на марксист ще спомена един важен въпрос, от който често тръгват деконструкциите на каноните. Той има и чисто юридическа форма – за кого е добре, кого ползва – позната от римското право. Институцията литературна критика (включително жанра биография на писател), а също и институцията издаване на съчинения на каноничен автор, стъпва здраво върху обучението по литература (и не само по литература). Поради това очевидно е, че подриването на канона в подалечна перспектива подрива споменатите институции, а оттам – и статута на конкретния критик, включително и финансовото му положение.³³

Затова определени теми, не само свързани със сексуалността, са табуизирани в училище. Тяхното разглеждане е възпрепятствано както от автоцензурата на учебникаря (пък бил той и университетски преподавател или академичен изследовател) и от съвсем реалното отхвърляне от страна на по правило консервативното учителско съсловие или от страха от евентуално отхвърляне.

Всъщност най-разпространената стратегия е **непознаването на фактите**. Тя е и най-удобна, а и „най-производителна“ – колкото по-малко възли има да се разплитат, толкова по-лесно се произвеждат текстове, които от своя страна не срещат съпротива по пътя си до публиката. Особена разновидност на тази стратегия, много популярна в наши дни, е **принципното игнориране на фактите**. Те са за скучните и старомодни позитивисти, докато ние се интересуваме от „вечните въпроси“ или от Фукояния прочит на този текст. И някак си не се забелязва, че и Фуко, и деконструкцията всъщност имат особен афинитет към подобен тип вътрешнотекстови противоречия. (Под текст тук може да се разбира целия корпус на националната литература или на писанията за нея.)

Както се знае още от римското право „незнанието не е извинение“. А негативните последици от тази стратегия е че тя изгражда един прекалено синхронизиран цялостен образ – елемент от големия наратив за тринадесетвековното (постъпателно) развитие на българската литература, който от една страна е скучен и отблъсква потенциалните читатели, а от друга страна е склонен да се разпада, когато се забележат

³³ Вж. **Paul de Man**. *The Resistance to Theory*. University of Minnesota Press, 1986.

неговите дефекти. Наивната, но често срещана реакция тогава е нещо от типа на: „Абе, стига сте ми хвалили поезията на тоя Х, знаеш ли какъв пияница и развратник е (бил)!“

Втората стратегия е напълно противоположна. Тя се среща по-рядко и се изразява в **свързакцентирането** на подобни факти. На нея обикновено ѝ е отказан достъп до високите жанрове на литературната история и до авторитетните начини за нейното тиражиране. Което съвсем не значи, че тя няма своите механизми за разпространение, далеч не само устни и далеч не само свързани с жълтата журналистика. В резултат възниква един *паралелен дискурс*, дори паралелен „голям разказ“, който подрива или поне опонира на официалния. Или, ако предпочитате, един паралелен образ на литературата и на основните ѝ фигури. Той е полезен, доколкото проблематизира официалния, а и привлича погледите към литературата (което, от гледната точка на хората, които си вадим хляба от нея, е безусловно добро). Само че, подобно на официалния дискурс, той също гради една фикционална митология, която при това е лишена от механизмите за верификация на фактите и твърденията, който все пак, макар и недостатъчно ефективно, работят в официалния дискурс. В тази паралелна митология акцентите попадат на принципно различни места – например смъртта на Вазов или, ако предпочитате, взаимоотношенията на Джойс със съпругата му. С лека ръка тук написах, че подобни акценти са изместени и деформират картината, но се замислих дали в случая у мен не заговарят професионални ангажименти, пристрастия и предразсъдъци. Проникването в мотивите на другите е трудно, но много по-трудно е осъзнаването на собствените мотиви.

Големият паралелен разказ за българската литература, който естествено има своите варианти, очевидно не се ограничава до пикантните подробности от интимния живот на писателите, до имуществени отношения, политически действия и обвързаност с тайни служби (османски, руски, български). Той се насочва (по-точно казано „изгражда“) трайни сюжети за големи конспирации, окултни смисли (в най-широкия смисъл на думата), дълги приемствени линии. Като централен епизод в основният паралелен голям разказ за българската литература може да се разглежда „Веда словена“ и писанията за нея. За мен е очевидно, че зад този казус стоят трайни желания и фрустрации, които излизат от сферата на личното, въпреки че тръгват от него. Наред със съмнителните страни на подобни дискурси, те имат и две несъмнени достойнства – от една страна, те откриват слабите места на официалния дискурс и ги атакуват, от друга, дават израз на някакви дълбинни комплекси, правят ги достъпни за наблюдение, а и, в някакъв смисъл, поставят началото на тяхната дълга терапия.

Между двете полярни стратегии се разполага цяло ветрило от **междинни форми**. Относително често литературните истории съобщават част от „неудобните“ факти, като ги обясняват снизходително със „злобата на деня“, която от дистанцията на времето би трябвало да избледнява. В други случаи „неудобната“ оценка задочно бива безжалостно (което не значи аргументирано) разгромена.

Ако оставим настрана политическите пристрастия и личностните самоидентификации, общото правило е, че при подобни конфликти литературните историци винаги застават на страната на „по-големия“, което ще рече – „по-каноничния“; наред с всичко друго тук се крие и желанието да попаднеш в един ред с класиците. И затова, например, Хр. Ботев и днес безнаказано громи Кр. Пишурка, а Н. Бончев – „това черно книжно гяволско хорище...“, на което са се заловили, наред с другите, Д. Дефо и Ил. Блъсков.³⁴ Обратната страна на същото правило е, че преповтарянето на авторитетите от миналото всъщност може да събуди и симпатия към техните „жертви“.

Второто правило гласи, че литературните историци много често възприемат гледната точка на своя обект. Парадоксалното следствие от това правило е, че съществува по-голяма вероятност по-дълбокото навлизане в мотивите на Н. Бончев да се открие не в писанията за „първия български литературен критик“, а, да кажем, за Блъсков или Бобчев.

Повечето стратегии, които не игнорират напълно „неудобния“ факт, лесно го вкарват в някаква повърхностна схема. Всъщност, с риск да изпадна в противоречие, бих казал, че схемите (можем да ги наречем и „архетипи“) не са непременно непродуктивни, въпросът е в адекватността им към конкретния казус. В разглеждания случай с Катерина актуалното за времето на С. Баева клише за „идейния другар“ влиза в опозиция с актуалния по времето на младия К. Гълъбов архетип за демоничната жена.

Друг възможен подход е демонстриран от Ил. Тодоров при разглеждането на текста на Миларов за Славейков. Нещо подобно може да се потърси и в ясно забелязващата се дилема, характерна за мнозина биографи, между желанието да се покаже малко известния пикантен факт и желанието да се опази култът към каноничната фигура. Документът е представен, но **лишен от най-крайните му елементи**, а коментарът, който не навлиза в детайлите на мотивите, лесно стига до по същество верния, но трафаретен извод – и двамата имат някакви основания, но Славейков е голяма фигура. Малко парадоксално целият текст, който трябва да представи Миларов, всъщност не навлиза в неговите мотиви. Този подход би могъл да се приеме за недоведен докрай опит, а и за демонстрация на ерудиция. При всички случаи той е за предпочитане пред много по-често срещаните случаи на критикуване на нецитирани, а често и анонимни твърдения.

В този контекст не може да се пропусне принципната необходимост от проблематизирането на документите. Зад тях винаги стоят авторови намерения и страхове (което ще рече – автоцензура). И тук случаят с Предисловието на Миларов е показателен. Не само защото авторът му не го публикува, но и поради посочените отстъпления от желаната

³⁴ „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията ми“. Цит. по **Бончев, Н.** Съчинения. С., 1983, 115–119.

радикална позиция, които се наблюдават в текста – и като зачертавания, и като уговорки. След това те преминават през ситото на тези, които ги съхраняват, по-късно – и на тези, които ги публикуват.

Не се наемам да твърдя кой е „правилният“ подход към подобни факти. Позволявам си само да кажа, че адекватният на моите разбирания подход предполага разглеждането им в по-широк литературен и социален контекст и търсене на мотивите, които стоят зад едно или друго твърдение от миналото, анализиране на мотивите, които определят предпочитанията на литературните историци, и експлициране на обусловеността на схемите, които са използвани и които ние използваме при осмислянето на литературата, на миналото, на света около нас. При подобни проблематични възли те като че ли са и по-ясни. Струва ми се, че и контекстът, и мотивите, и използваните схеми по правило се оказват актуални за днешния ден, привличат публиката, а и увеличават, да се надяваме, необходимото, познание за миналото и за литературата.

Предисловие

ф. 112 (Св. Миларов), а. е. 163, л. 1–6.

Вследствие на позволения, което ми са даде от г. Светослава Миларова, аз имам честта да представя на българската публика превода от книгата „Iz uspomena jednoga političkoga ratnika“, която самият страдалец, г. Миларов, беше написал и издал на хърватски език в Загреб на 1875 г. Критиката, която се яви чрез политическите загребски вестници „Обзор“ и „Agramer Zeitung“, както и чрез белетристическия лист „Венац“, оцени много добре и похвали предстоящото дело, а за да взема човек за книгата на г. Миларова подобно мнение, не са иска друго, освен да си даде труд да я прочете – и този труд според разноликостта и любопитството на съдържанието, както и според живостта и приятността на стила, ще бъде едно истинско и рядко наслаждение.

Онези лица, които в подобни описания от живота освен литературното достойнство на книгата дирят и същинската им истинност, смея да уверя, че всичко, което в тая книга ся касае за г. Миларова, е истински и вярно описано, макар то понякога и да ся чини необикновено. Самият г. Миларов потвърждава това, също тъй и ония страдалци, които бяха с него заедно в тъмницата и които сега са почти всички свободни и са из отечеството ни. А онези, които познават г. Миларова и характера му по-отблизо, задоволили биха ся и със самото слово на г. Миларова.

Едно само мене, който смея да кажа, че познавам по-отблизо г. Миларова, учудва в тая книга, и то е отзивът на г. Миларова за г. П. Р. Славейкова. Толкоз повече ма учуди, защото знаех, че той е през течението на много години имал с него сношения твърде близки. Аз си позволих да пиша на г. Миларова и да го попитам: оценението, което той прави в началото на книгата си, колкото за характера и способностите на г. Славейкова, окончателно ли е. Аз получих отговор от г. Миларова и да простят читателите скрупульозността ми, ако за допълнение да делото, аз съобщавам на това място тойзи отговор.

„Знаех, приятелю, – пише ми г. Миларов, – че мнозина от ония, с които съм познат, ще ма интерпелират, както го правите и Вие, върху тая част от моята книга. Работата е обаче, че сега въпросът колкото за г. Славейкова е горе-долу уяснен, но тогава, в началото на 1870 г., когато са случи тая сцена, която описвам в първите страници на книгата си, малцина само бяха онези, които познаваха добре характера на г. Славейкова и които можеха да оценят неговите способности, а аз – казвам това с истинска жалост – нямах честта да бъда от числото на тия малцина... Истината е, че аз през течението на своето доста дълго тълкувание [?], имах случай да си разтълкувам много работи и в много отношения падна завесата на моята младенческа и невинна наивност от очите ми – в 1875 л., когато пишех касателните редове, въпросът за г. Славейкова ми беше ясен, но аз предпочетох да опиша и в това отношение вярно

своите тогавашни понятия за г. П. Р. Славейкова, съвременни на нашето последно свиждане пред паданието ми в тъмницата, толкова повече, че за хърватската публика не съществува Славейковски въпрос; колкото за българската публика, то друго — и аз, като ма запитайте за това, не са отказвам да Ви дам отговора, който можете да употребите както желаете.

[Физически] Г. П. Р. Славейков има здрава натура; ръстът му е нисък, гърдите широки, обходата му не е европейска, дома държи си разхвърлено, като ага, но не е лукав. [пие ракия и вино ежедневно (постоянно) и много.] Той в разговорите си няма тая естествена, непринудена шеговитост, която развеселява или хапи, той обича да подхвърля смешни работи, но, доколкото оценявам, прави това смислено, нарочно, с цел користолюбива или честолюбива, за да произведе някое желаемо впечатление върху слушателя или читателя. Нравствено г. П. Р. Славейков не е дотам, доколкото съм го познал, за препоръчване. Той истина не е още пияница в правия смисъл на думата, — но че ежедневно напредва със силни крачки към това блажено състояние и това не може да му се отрече. Колкото за домашния му, фамилиарен живот — за това няма нужда да говоря вам нито дума — всички познават тойзи грозен, тойзи исторически скандал, който няма да избегне от очите на бъдущите мислители, които ще изучават и оценяват съвременните душевни и нравствени сили на българския народ. Кога са случи, щото г. Славейков да сполучи от някъде пари, той е разточителен, но кога няма, умее и икономически да са поминува. Умствено в г. Славейкова преобладавала е фантазията, която е и дала на всички му живот тойзи захласнат, авантюристически характер. Не отричам, че в по-младите си времена бил е той според фантазията си, която чияка неволно блъска към по-високи, по-идеални стремежи, патриот, т. е. искренен патриот. Но като е влязъл по-вътре в заплетените отношения на катадневния живот — разсъдъкът му, който е истина по-малко от фантазията му, но все пак силен, но който никога не е получавал здраво, правилно възпитание, поколебал са е и е захванал да са ползува със своята сила в сметка на всички ония, които имаха слабостта да са възхищават с неговите оригинални [гнусливи] развратни и други от гръцки превождани стихотворения, с неговите в много отношения безсолни календари и с неговата главно от други списвана, но под негово име издавана „Македония“. И ето по какъв начин г. П. Р. Славейков умел да си създаде тогава някаква репутация между народа.

Специално г. Славейков не са отличава в ни един клон на литературните занятия. Неговият хумор е повечето заимстван от други гръцки, турски и сръбски извори, а оригиналната част от хумора му и остроумието му, ако я сравни човек с други европейски с тоя род таланти, далече и далече остава надире...

Колкото за поезията, стиховете на г. Славейкова можеха да ся ценят в първото десетилетие след Кримската война, защото нашата литература в това отношение едвам започваше. По-после и в Българско, и извън Българско са появили млади дарове, с произведенията на които ни едно досегашно тоя род произведение на г. Славейкова не може да са сравни.

Сега са прибира българската литературна деятелност колко-годе на куп и ще захване колко-годе да са представлява и степенът, който завзема г. Славейков в отношение на поезията не ще за някъде да са покаже съвсем ясно.

В филологията – преди всичко трябва да забележа, че ние българите нямаме още филолог, т. е. човек, който да е посветил живота си и силите си главно на филологията и да е издал издания, които да могат колко-годе да са сравняват с други от тоя род произведения у другите европейски народи. И г. Славейков е един от доста голямото число на нашите дилетанти по филологическата част, и то не от най-силните. Казват го, че знаел български много добре – аз помня, той превеждаше някой стълп от гръцките вестници в „Македония“ и аз сам, като четях такава превода, колкото и да ся напъвах, не можех да го разбера.

По ни една друга част няма г. Славейков познания, макар и примитивни, но колко-годе правилни и основателни. Той са е занимавал като журналист и с политиката. Но аз знаа, че той никога не е имал правилна схема за българските народни и политически интереси. Ако „Македония“ и показва такава схема, г. Славейков не е никак крив, затова защото, доколкото аз знаа, той не е писал ни един почти член върху общата политика, върху Вьсточний вьпрос, върху толковата други български политически и народни (освен черковният) вьпроси през всичкото течение на времето измежду септември 1868 г. до декември 1869 г., догдето аз бях постоянно, денонощно при редакцията на „Македония“. За после не знаа, за тогаз може пък други да знаят, както аз за висшеозначения период. Аз и от тъмницата му бях пратил няколко члена, както тоя последния („Двете касти и власти“), който и съсипа „Македония“. След това той беше зел да пише в „Звънчатий“, но в него ругаеше са и са отказваше от някои идеи, които в „Македония“ постоянно проповядваше и блистателно тълкуваше и поддържаше. Види са, че след изтърванието от ръка силния орган „Македония“, на който други сили бяха положили пътя и за славата и печаловитостта на който си струваше да са бьхти и да са жертвува чилиак – г. Славейков, останал на голо, захвърлил е по врага много от най-видните и най-пленителните идеи, на които „Македония“ беше апостол.

Г. П. Р. Славейков е издал много книжки с различно съдържание, обикновено преводи. Доколкото знаа като оригинални негови книжки могат да се считат календарите му и „...“ [sic]. Със своите тоя род произведения, със своите лични отношения и влияние, а най-повече чрез грозния пример на своя домашен живот, който той показваше толкова явно и с който той са даже и възгордя веднъж пред вестника си (в един отговор към в. „Право“) – той, г. П. Р. Славейков – упражнил е едно твърде пагубно душевно и нравствено влияние върху българския народ, толкова по-пагубно, че народът ни е бил още в плените си.

От друга страна обаче г. П. Р. Славейков открай до паданието на „Македония“ действал е почти постоянно, и писмено, и устно, като народен деятел за обобщението на черковната ни борба против гьрците – както и за постигванието на черковните наши стремления. Истина е, че

и в последното това отношение често са е руководил от лични страсти и неспоразумения с тогоз или оногоз от предните български деятели, но безпристрастната история няма да остави без да забележи, че г. П. Р. Славейков и сам лично е спомогнал доста за успехът на нашата, черковна против гръцкото духовенство борба.

Мисля, приятелю, че ще се задоволите с това, дето отговорих пространно на въпроса, който ми положихте. Аз одобрявам Вашето желание да са издирват и оценяват характерите и достойнствата на личностите, особено на някои, които повече или по-малко имат положение в кръга на българската интелигенция. Това е полезно за самата история, както и за съвременното управление и правилно устрояване на българските работи и управление. Аз Ви отговорих искрено – затова, мисля, нямам нужда да Ви уверявам, но моето оценение са касае до началото на сегашната 1878 г. Сега, като стъпи г. Славейков на народна служба, довел, слушам, жена си и децата си при себе; а че възможно е, щото той и в други отношения да са е променил и да е станал пример на истинно правдолюбие и на светла гражданска доблест – за това обаче аз за зла чест още не съм имал случай да чуя и да разбера нещо. Чух само, че той тъкмял някаква поезия за защитата на Шипченския Балкан от нашето българско опълчение, чух че сам си г. Славейков хвалел много тая поезия. Дай боже да видим нещо по-особено.